

УДК 159.9.072:378.146

DOI <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2022.1.10>**Світлана СИМОНЕНКО**

доктор психологічних наук, професор, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського, вул. Середньофонтанська, 26, м. Одеса, Україна, 65001
ORCID: 0000-0003-4996-089X

Наталія ОВАДЮК

практичний психолог, Загальноосвітня школа № 15,
вул. Середньофонтанська, 26, м. Одеса, Україна, 65001
ORCID: 0000-0001-5491-6637

Svitlana SYMONENKO

Doctor of Psychological Sciences, Professor,
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushinsky,
26 Srednefontanska str., Odesa, Ukraine, 65001
ORCID: 0000-0003-4996-089X

Natalia OVADYUK

Practical Psychologist, Secondary School № 15,
26 Srednefontanska str., Odesa, Ukraine, 65001
ORCID: 0000-0001-5491-6637

ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА З ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИМИ ДІТЬМИ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

PECULIARITIES OF THE WORK OF A PRACTICAL PSYCHOLOGIST WITH INTERNALLY DISPLACED CHILDREN OF PRIMARY SCHOOL AGE

У статті подано результати дослідження актуальної для сучасної психології проблеми порушень психоемоційної сфери, а саме: тривожності та агресії внутрішньо переміщених осіб молодшого шкільного віку, що може мати серйозні наслідки, які впливатимуть на все подальше життя. Тому актуальним є дослідження означених порушень і знаходження засобів і методів надання психологічної допомоги дітям – мігрантам.

Проаналізовано різні наукові підходи до дослідження поставленої проблеми. Було визначено, що тривожність та агресія виступають найбільш вираженими емоційними порушеннями, які прослідковуються у внутрішньо переміщених дітей молодшого шкільного віку.

Метою дослідження було вивчення особливостей емоційних порушень у внутрішньо переміщених дітей-мігрантів, а також розробка та апробація програми роботи практичного психолога з означеною категорією молодших школярів.

Емпіричне дослідження психоемоційного стану, рівня агресії і тривожності у внутрішньо переміщених дітей молодшого шкільного віку показало, що майже всі показники тривожності і агресії знаходяться на високому та середньому рівні, тобто більша частина досліджуваних мають тенденцію до проблем з емоційним станом. Виходячи з аналізу проведеного дослідження, були розроблені психокорекційні заняття, спрямовані на корекцію тривожності та агресії внутрішньо переміщених дітей молодшого шкільного віку за допомогою арт-терапії.

Після проведення корекційної роботи серед дітей з високими показниками тривожності та агресії, була проведена повторна діагностика, яка показала статистично значуще зниження результатів тривожності і агресії та покращення психоемоційного стану внутрішньо переміщених дітей молодшого шкільного віку.

Висновки. Обґрунтовано застосування одержаних результатів дослідження в практичній роботі шкільних психологів, а саме: розроблену та апробовану психокорекційну програму роботи практичних психологів з психоемоційними порушеннями у внутрішньо переміщених молодших школярів, а також, діагностичні методи для виявлення групи ризику – дітей молодшого шкільного віку з емоційними порушеннями, а саме підвищеною тривожністю, агресією та низьким рівнем адаптації з метою соціально-психологічної підтримки.

Ключові слова: внутрішньо переміщені діти молодшого шкільного віку, психоемоційні порушення, тривожність, агресія, корекційна програма.

The article presents the results of a study of the problem of psycho-emotional disorders relevant to modern psychology, namely: anxiety and aggression of internally displaced persons of primary school age, which can have

serious consequences that will affect all later life. Therefore, it is important to study these violations and find the means and methods of providing psychological assistance to children – migrants.

Various scientific approaches to the study of the problem are analyzed. It was determined that anxiety and aggression are the most pronounced emotional disorders that are observed in internally displaced children of primary school age.

The aim of the study was to study the features of emotional disorders in internally displaced migrant children, as well as to develop and test the program of work of a practical psychologist with this category of primary school children.

An empirical study of psychoemotional status, levels of aggression and anxiety in internally displaced children of primary school age, showed that almost all indicators of anxiety and aggression are at high and medium levels, ie most of the subjects tend to have problems with emotional state. Based on the analysis of the study, psycho-correctional classes were developed aimed at correcting anxiety and aggression of internally displaced children of primary school age with the help of art therapy. After corrective work among children with high levels of anxiety and aggression, a re-diagnosis was performed, which showed a statistically significant reduction in the results of anxiety and aggression and improved psycho-emotional state of internally displaced children of primary school age.

Conclusions. The application of the obtained research results in the practical work of school psychologists is substantiated, namely: developed and tested psychocorrection program of practical psychologists with psycho-emotional disorders in internally displaced primary school children, as well as diagnostic methods to identify risk groups – primary school children with emotional disorders, and namely increased anxiety, aggression and low levels of adaptation for socio-psychological support.

Key words: *internally displaced children of primary school age, psycho-emotional disorders, anxiety, aggression, psycho-correctional program.*

Актуальність дослідження Завдяки тенденціям глобалізації та інтеграції, військовим конфліктам, соціальним змінам у світі посилюються процеси міграції населення. Раптова зміна умов життя, викликана переїздом сім'ї до іншої країни (або регіону) з різними культурними традиціями та мовним середовищем, призводить до дезорієнтації дитини сім'ї мігрантів, до серйозних соціальних та психологічних проблем. Однією з таких психологічних проблем є порушення психоемоційної сфери дитини, що може мати серйозні наслідки, які впливатимуть на все подальше життя. Тому актуальним є дослідження означених порушень і знаходження засобів і методів надання психологічної допомоги дітям – мігрантам.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Через війну, що відбувається в нашій країні гостро стоїть проблема розселення та подальшої адаптації внутрішньо переміщених осіб в українському суспільстві. В офіційних документах вимушені мігранти визначаються як внутрішньо переміщені особи (ВПО), викладені в «Керівних принципах з питань переміщення осіб всередині країни» ООН. Від внутрішньої міграції, необхідності залишити свою домівку та виїхати в інший регіон перебування, найбільше страждає найуразливіша група населення – діти. Під категорію «діти із сімей вимушених переселенців» розуміються діти, які були змушені залишити місце звичайного проживання, щоб уникнути різного роду наслідків, в тому числі конфліктних ситуацій, проявів насильства, порушень прав людини, які не перетинали міжнародно-визнаного кордону України

[5, с. 180]. Діти з сімей ВПО мають різні проблеми: побутові, матеріальні, психологічні та педагогічні, що призводить до різних форм психосоціальної та педагогічної дезадаптації. Багато дітей із сімей-мігрантів виявляють незадовільність у навчанні, слабку ініціативність, проблеми в особистісному розвитку (низька самооцінка, підвищена тривожність, низька активність, депресивний настрій; агресія, порушення поведінки). Проблемами та труднощами внутрішньо переміщених сімей є: пошук житла та роботи; оплата проживання, харчування та лікування; побудова соціальних контактів; відновлення навчального процесу; орієнтація та адаптація в новому середовищі; мовні аспекти, поведінкові та емоційні труднощі дітей тощо. Особливо страждають діти віком від 3 до 15 років, оскільки діти віком до трьох років досить легко переживають зміну попереднього місця проживання, а дорослий старше 15 років може раціональніше сприймати переїзд на нове місце, ніж у молодшому віці. Саме в ситуації швидкої зміни комфортного середовища дитина віком від 3 до 15 років переживає ці зміни більш тяжко, що викликає психічні травми, які призводять до різних розладів емоційно-вольової сфери і зміни поведінкових реакцій [6]. Наразі відмічається велике зростання кількості дітей внутрішньо переміщених сімей з емоційними порушеннями, в тому числі з ознаками агресії і з високим рівнем тривожності, при наявності психотравмуючої ситуації – це може мати в подальшому серйозні наслідки. Тому практичному психологу дуже важливо завчасно надавати кваліфіковану допомогу як дітям, так і батькам переселенцям. Власне це й обрано основною проблемою даного дослідження, що визначає його актуальність як у

загально психологічному, так і в прикладному аспектах. Виходячи з цього – **метою дослідження** є вивчення особливостей емоційних порушень у дітей внутрішньо переміщених сімей, а також розробка та апробація програми роботи практичного психолога з дітьми вимушених переселенців молодшого шкільного віку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з означеної проблеми. Природа порушень емоційної сфери особистості наразі є однією з найбільш теоретично та експериментально досліджених проблем вікової, педагогічної, соціальної та клінічної психології. У даному дослідженні тривожність та агресія виступають найбільш вираженими емоційними порушеннями, які прослідковуються у внутрішньо переміщених школярів. Розглянемо деякі з порушень емоційної сфери, а саме: прояви та різновидність тривожних і агресивних станів та їх проявів у дітей.

Традиційно тривога розглядається як смутний, неприємний емоційний стан, що характеризується очікуванням несприятливого розвитку подій, наявністю негативних передчуттів, страху, напруги і хвилювання. Тривога відрізняється від страху тим, що стан тривоги зазвичай безпредметний, тоді як страх припускає наявність об'єкту, що його викликає, людини, події або ситуації [11, с. 373]. Такі відомі психологи, як: А. Петровський та М. Ярошевський розглядають тривожність як схильність індивіда до переживання й тривоги, що характеризується низьким порогом виникнення реакції тривоги [2, с. 132]. На думку Р. Немова, тривожність визначається, як властивість людини переходити у стан підвищеного занепокоєння, відчувати страх і тривогу у специфічних соціальних ситуаціях [8, с. 460].

На відміну від тривожності, агресія розглядається як ворожа поведінка, зумовлена переживанням фрустрації, стосовно іншої особи або групи осіб. Агресія розглядається як інстинкт або як наслідок фрустрації. В ряді досліджень [4; 7;] тривожність визначають, як: – готовність до страху; – стан доцільного підготовчого підвищення сенсорної уваги й моторної напруги в ситуації можливої небезпеки.

Традиційно до складу тривожності зараховують такі поняття, як: тривога, страх, занепокоєння. Необхідно зазначити, що існує різниця між тривогою і страхом, бо страх – це афективне (емоційно загострене) відбиття у свідомості людини конкретної погрози для її життя й благополуччя, а тривога – це емоційно загострене відчуття майбутньої загрози.

Необхідно зазначити, що тривога, на відміну від страху, не завжди є суто негативно сприйнятим, або рецептивно освоюваним почуттям, тому що вона можлива й у вигляді радісного хвилювання, очікування [4; 14;]. В свій час Зігмунд Фрейд виокремлював три види тривожності: – реальний страх, тривожність, що пов'язана з небезпекою у зовнішньому світі; – невротична тривожність; – тривожність, пов'язана з невідомою та невизначеною небезпекою; – моральна тривога, так звана «тривожність совісті», пов'язана з небезпекою, що йде від Супер-Его [12].

В своїх дослідженнях Г. М. Прихожан описала два типи тривожності: – безпредметну тривожність, коли людина не може співвіднести переживання з конкретними об'єктами; – тривожність як схильність до очікування неблагополуччя в різних видах діяльності і спілкування [10]. Щодо адекватності ситуації науковець розрізняє: – адекватну тривожність, що відображає благополуччя людини; – неадекватну тривожність (власне тривожність), тобто тривожність, що виявляється в благополучних для особистості сферах реальності [9].

Необхідно зазначити, що наразі виділяються в основному два типи джерел стійкої тривожності: довготривала зовнішня стресова ситуація, яка виникла в результаті частого переживання стану тривоги і внутрішні – психологічні або психофізіологічні причини [4, с. 245].

Посттравматичний стрес висвітлюється в літературі як ще одне екстремальне зовнішнє джерело тривожності. Тривожність – один з головних компонентів посттравматичного стресового розладу (ПТСР). Психічні розлади, такі як фобії, іпохондрія, істерія, obsesивно-компульсивний розлад та інші, також пов'язані з тривожністю. Таким чином, загальна тривожність є центральною частиною посттравматичного синдрому у дітей та дорослих. У багатьох дослідженнях зосереджено увагу на тривозі, викликаній травматичними факторами, такими як нещасні випадки, стихійні лиха, перебування в лікарні, операція, розлучення батьків, Covid-19 та інше [15]. Сьогодні найбільш актуальним і важливим є дослідження тривожності як прояву посттравматичних станів, що виникають внаслідок воєнних дій в нашій країні. Психоемоційні порушення дуже заважають адаптації, інтеграції та ресоціалізації дітей у новому середовищі. На думку Н. Завацької, проблема ресоціалізації пов'язана порушенням психоемоційного стану дитини [3]. З повною зміною місця проживання на перший план вихо-

дить питання інтеграції в нове середовище. Розлади спілкування, кризи та психологічні травми створюють подальші перешкоди для успішної ресоціалізації та швидкої адаптації до нових умов. Це вимагає певної психологічної роботи з усіма суб'єктами цього процесу і необхідність розробки психокорекційних програм для роботи з ними практичних психологів.

Виклад основного матеріалу дослідження. З метою виявлення порушень у емоційній сфері, зокрема тривожності та агресії, дітей внутрішньо переміщених осіб молодшого шкільного віку, було проведено емпіричне дослідження та виявлення ефективності комплексу занять, спрямованих на корекцію рівня тривожності і агресії дітей внутрішньо переміщених осіб молодшого шкільного віку, за допомогою арт-терапії.

Емпіричне дослідження включало три етапи: констатуючий, формуючий, контрольний. Констатуючий етап передбачає проведення первинної діагностики тривожності та агресії дітей ВПО молодшого шкільного віку. На формуючому етапі дослідження було розроблено і реалізовано комплекс занять, які спрямовані на корекцію тривожності та агресії дітей ВПО молодшого шкільного віку за допомогою арт-терапії.

На контрольному етапі дослідження була проведена повторна діагностика по виявленню рівнів тривожності та агресії дітей ВПО молодшого шкільного віку, а також здійснено порівняльний аналіз результатів дослідження до проведення корекційних занять та після них.

Емпіричне дослідження проводилося на базі Одеської ЗОШ № 15 з вересня по листопад 2021 року. У вибірку досліджуваних увійшли діти 1 – 4 класів внутрішньо переміщених осіб із Донецької, Луганської областей та Автономної Республіки Крим. Вибірка становить 30 учнів, 7 з яких є новоприбулими і навчаються у цій школі з вересня 2021 року. Вік дітей від 6 до 10 років, і оскільки методики які підходять для 10-річних дітей, для першокласників є важкими, для того, щоб не виникало складнощів у діагностиці різновікових дітей, були підібрані наступні методи дослідження: спостереження, анкетування («Метод експертного опитування батьків та педагогів», «Критерії агресивної дитини» Г.П. Лаврентьєвої, Т.М. Тітаренко); «Карта спостереження», як метод визначення рівня тривожності; проєктивна методика «Неіснуюча тварина» для визначення емоційного стану дітей; індивідуальна бесіда з дітьми за методом незакінчених речень. Для матема-

тичної обробки результатів було використано непараметричний Т-критерій Вілкоксона (для пов'язаних вибірок)

Важливо зазначити, що використані у дослідженні бланки анкетування і опитувальників, були упорядковані кабінетом практичної психології та соціальної роботи ІМЦ департаменту освіти і науки Одеської міської ради, і є діючими інструментами діагностики психологічної служби ЗОШ № 15 у роботі з дітьми вимушених переселенців.

Першим етапом дослідження було проведення анкетування серед вимушено переселених батьків за допомогою опитувальників «Критерії агресивної дитини» (Г.П. Лаврентьєвої, Т.М. Тітаренко). Кожному з батьків необхідно було позначити у бланку ті відповіді, з якими вони згодні або навпаки. Далі усі позитивні відповіді підраховуються в балах і звіряються з критеріями оцінки. Загалом показники дослідження агресивності дітей вимушених переселенців за допомогою анкетування «Критерії агресивної дитини» (Г.П. Лаврентьєвої, Т.М. Тітаренко) знаходяться на низькому рівні, тобто більша частина респондентів 53,4% не має високих показників, які б могли свідчити про вагомі проблеми з агресивною поведінкою. Середній рівень агресивності мають 40 % дітей і 6,6 % дітей мають високий рівень.

Наступним етапом дослідження, було проведення «Методу експертних опитувань батьків», за допомогою якого ми виявляли рівень тривожності дітей. Результати дослідження тривожності дітей вимушених переселенців за допомогою «Методу експертного опитування батьків» знаходяться на середньому рівні, тобто більша частина респондентів (56,6 %) мають вагомі проблеми з емоційним станом, 20 % опитаних мають високий рівень тривожності і 23,3 % – низький рівень тривожності.

Для більш достовірних показників тривожності дітей вимушених переселенців, було проведено спостереження за методикою «Карта спостереження». Психолог на уроці спостерігав за дитиною і відзначав вербальні і невербальні ознаки тривожної поведінки.

Результати за методикою «Карта спостереження» не зовсім збігаються з показниками, які були отримані за допомогою опитування серед батьків, можливо тому, що більшість з батьків ідеалізують свою дитину, вважаючи, що все в дитини добре і не слід турбуватися з кожного приводу, не помічаючи тих чинників, які діти несвідомо демонструють у школі. Результати спостереження вказують на потребу у проведенні корекційних заходів

з дітьми вимушених переселенців, оскільки у більшості респондентів, середній рівень тривожності.

Наступним етапом було проведення проєктивної методики «Неіснуюча тварина». Результати методики «Неіснуюча тварина» показали, що ті діти, які є новоприбулими (2021 рік прибуття), насправді більш вразливіші і мають високі показники як тривожності, так і агресії. Тому було прийняте рішення окремо провести з ними бесіду, кожній дитині індивідуально було задано 15 питань у вигляді незакінчених речень (наприклад: «я ходжу до школи, тому що...», «більш за все в Одесі мені подобається...» і тому подібне.)

Результати бесіди показали, що у дітей є проблеми з налагодженням приятельських контактів з однолітками, тому в них немає бажання ходити до школи та вчитися, більшості подобається жити в Одесі, але вони сумують за своїм рідним містом. В останньому реченні «якщо б в мене була чарівна паличка, я побажав би...» майже усі діти закінчили його «мир в усьому світі».

Підсумкові результати первинної діагностики дітей ВПО за допомогою методик на агресивність, представлені у таблиці 1. У таблиці учні поділені на новоприбулих та учнів, які прибули раніше, для більш детального аналізу і порівняння в подальшому опису емпіричного дослідження.

У таблиці 2 представлені результати первинної діагностики дітей ВПО за допомогою методик на тривожність, у ній учні поділені

на новоприбулих та учнів які прибули раніше. Аналіз результатів показав, що новоприбулі діти вразливіші і мають вищі показники, ніж у дітей які прибули раніше.

Емпіричне дослідження рівня агресії і тривожності у дітей внутрішньо перемішених осіб молодшого шкільного віку, показало, що майже всі показники тривожності і агресії знаходяться на високому та середньому рівні, тобто більша частина респондентів мають тенденцію до проблем з емоційним станом.

Аналіз результатів первинної діагностики показав, що у новоприбулих дітей рівень тривожності та агресивності значно вище в порівнянні з учнями, які були зараховані у шкільний заклад раніше.

Аналіз результатів бесіди з новоприбулими дітьми показав, що в них є проблеми з налагодженням приятельських контактів з однолітками, тому в них немає бажання ходити до школи та вчитися, більшості подобається жити в Одесі, але вони сумують за своїм рідним містом. Насправді їм дуже не вистачає звичайного спокою, як у школі, так і у сім'ї, тому важливим було обговорити з батьками цю тему для того, щоб вони огородили дитину від проблем дорослих і створили затишок і сімейне благополуччя для емоційного спокою дитини. Також потрібним є проведення тренінгу або групової корекції серед однокласників на тему підтримки.

Виходячи з аналізу проведеного дослідження, були розроблені психокорекційні заняття, спрямовані на корекцію тривожності

Таблиця 1

Результати первинної діагностики дітей ВПО за допомогою методик на агресивність

Учні	Рік прибуття	Анкетування батьків агресивність			Неіснуюча тварина		
					Показники Агресивності		
		В	С	Н	В	С	Н
Новоприбулі 7 учнів	2021 рік	2	5	0	4	2	1
		28,5%	71,4%	0 %	57,1%	28,5%	14,2%
Учні які прибули раніше 23 учня	Від 2013–2020	0	7	16	0	12	11
		0 %	30,4%	69,5%	0 %	52,1%	47,8%

Таблиця 2

Результати первинної діагностики дітей ВПО за допомогою методик на тривожність

Учні	Рік прибуття	Опитування батьків тривожність			Карта спостереження			Неіснуюча тварина		
								Показники тривожності		
		В	С	Н	В	С	Н	В	С	Н
Новоприбулі 7 учнів	2021 рік	3	4	0	4	3	0	4	3	0
		42,8%	57,1%	0%	57,1%	42,8%	0%	57,1%	42,8%	0%
Учні які прибули раніше 23 учня	Від 2013–2019	3	13	7	0	2	21	1	13	10
		13%	56,5%	30,4%	0 %	8,6%	91,3%	4,3%	56,5%	43,4%

та агресії дітей внутрішньо переміщених осіб молодшого шкільного віку, за допомогою арт-терапії.

В ході проведеної роботи був розроблений комплекс з 6 занять (по 50 хвилин кожне), які були спрямовані на корекцію тривожності та агресії внутрішньо переміщених дітей

молодшого шкільного віку, за допомогою арт-терапії. Було визначено мету, завдання, принципи, напрямки роботи, так само була розроблена структура занять і тематичне планування.

Для формування групи було залучено 7 дітей, результати первинної діагностики

Таблиця 3

Тематичний план комплексу занять, спрямованого на корекцію тривожності та агресії внутрішньо переміщених дітей молодшого шкільного віку за допомогою арт-терапії

№	Тема та мета заняття	Зміст заняття	Кількість годин (50 хв.)	Обладнання
1	Тема: Знайомство Мета: ознайомитись з правилами занять	1. Привітання. 2. Ознайомлення з правилами. 3. Гра «Давайте знайомитися». 4. Малюнок на тему «Приємне місце». 5. Гра «Не подобається – подобається». 6. Релаксація «Водоспад». 7. Рефлексія. 8. Ритуал прощання.	5 хв. 5 хв. 7хв. 20 хв. 7 хв. 5 хв. 3 хв. 2 хв.	Олівці, папір А4 карточки-візитки, приємна музика «природні звуки»
2	Тема: Потрібні – непотрібні емоції Мета: ознайомитись з поняттями «тривожність» і «агресія»	1. Привітання. 2. Повторення правил. 3. Бесіда про добрі і погані емоції. 4. Малюнок «добра емоція» і малюнок «Погана емоція». 5. Ліпка з глини « Моя емоція сьогодні». 6. Релаксація «Тихе озеро». 7. Рефлексія. 8. Ритуал прощання.	5 хв. 5 хв. 7 хв. 10 хв. 10 хв. 3 хв. 5 хв. 2 хв.	Фарби – гуаш, папір А4, глина для ліпки, та дощечки, приємна музика «природні звуки»
3	Тема: Спокійний та добрий Єнотик Мета: навчитись розрізняти тривожність яка допомагає і яка заважає	1. Привітання. 2. Повторення правил. 3. Бесіда про тривожність. 4. Композиція на склі «Подаруй Єноту усмішку». 5. Техніка «Червоний рушник». 6. Релаксація «Сонячні промінчики». 7. Рефлексія. 8. Ритуал прощання.	5 хв. 5 хв. 7 хв. 15 хв. 10 хв. 3 хв. 5 хв. 2 хв.	Картинки з зображенням емоцій, маленькі листочки паперу, олівці, скло для композиції, різні камінці та декор(кабошони, гудзики)
4	Тема: Поринаємо у казку Мета: навчитись методам зняття емоційної напруги	1. Привітання. 2. Повторення правил. 3. Психокорекційна казка «Казка про Вовчка та його друзів». 4. Вправа «Примірювання ролей» 5. Релаксація «Я – квіточка». 7. Рефлексія. 8. Ритуал прощання.	5 хв. 5 хв. 15 хв. 10 хв. 5 хв. 3 хв. 2 хв.	Приємна музика «Природні звуки», дрібні іграшки для пісочної терапії, пісок,приємна музика «природні звуки»
5	Тема: Поради у скарбничку Мета: навчитись методам зняття емоційної напруги	1. Привітання. 2. Повторення правил. 3. Бесіда про те як впливає тривожність. 4. Гра «Частини мого «Я»». 5. Малюємо на дошці гримаси. 6. Рефлексія. 7. Ритуал прощання.	5 хв. 5 хв. 7 хв. 15 хв. 5 хв. 3 хв. 2 хв.	Коробочка з «частинами Я» олівці, папір А4, клей, дошка з фломастерами. приємна музика «природні звуки»
6	Тема: Релаксуємо Мета: навчитись контролювати свій емоційний стан, ознайомитись із способами долання тривожності та агресії	1. Привітання. 2. Повторення правил. 3. Гра «Подяка без слів». 4. Вправа «Непотрібне продишайте». 5. Релаксація «Тканинова лялька». 6. Рефлексія. 7. Ритуал прощання.	5 хв. 5 хв. 7 хв. 5 хв. 5 хв. 3 хв. 2 хв.	Асоціативні картки, кульки.

яких показали високий рівень тривожності та агресії. Їм було запропоновано взяти участь в комплексі занять, для знайомства з психологом, встановлення атмосфери емоційного прийняття, зниження рівня тривожності та агресії, довіри і згуртування в групі. Для створення умов зниження тривожності та агресії кожної дитини, на заняттях були проведені арт-терапевтичні ігри та вправи.

Метою корекційного етапу дослідження була апробація та визначення ефективності розробленого і проведеного комплексу занять, спрямованого на корекцію тривожності та агресії дітей внутрішньо переміщених осіб молодшого шкільного віку за допомогою арт-терапії. Ставилися завдання: провести повторно методики по виявленню рівнів тривожності та агресії молодших школярів; порівняти результати методик, які отримані при первинній діагностиці з результатами повторної; визначити ефективність комплексу занять, спрямованого на корекцію тривожності та агресії дітей ВПО за допомогою арт-терапії.

Після реалізації комплексу занять, спрямованого на корекцію тривожності та агресії дітей внутрішньо переміщених осіб, за допомогою арт-терапії, було проведено повторно: анкетування («Метод експертного опитування батьків та педагогів», «Критерії агресивної дитини» (Г.П. Лаврентьєвої, Т.М. Тітаренко), методика «Карта спостереження», проєктивна методика «Неіснуюча тварина»).

Результати анкетування «Критерії агресивної дитини» (Г.І. Лаврентьєвої, Т.М. Тітаренко). За результатами повторного дослідження, проведеного з використанням методу анкетування «Критерії агресивної дитини» (Г.І. Лаврентьєвої, Т.М. Тітаренко), відсоток молодших школярів ВПО з високим рівнем агресивності знизився до 14,2%. Середній рівень агресивності у 57,1% досліджуваних молодшого шкільного віку. Молодших школярів з низьким рівнем агресивності – 28,5%. Непараметричний Т-критерій Вілкоксона (для пов'язаних вибірок) становить $p = 0,07$. Були отримані статистично значущі результати на рівні ($p \leq 0,05$).

За результатами повторного дослідження, проведеного з використанням «Методу експертного опитування батьків», відсоток молодших школярів ВПО з високим рівнем тривожності знизився до – 28,5 %. Середній рівень тривожності у – 42,8 % молодшого шкільного віку. Молодших школярів з низьким рівнем тривожності – 28,5%. Непараметричний Т-критерій Вілкоксона (для пов'язаних вибірок) становить $p=0,09$. Були

отримані статистично значущі відмінності за показниками високий, середній та низький рівні в зоні значущості ($p \leq 0,05$).

Аналіз результатів повторного дослідження, проведеного з використанням «Карти спостереження», відсоток молодших школярів ВПО з високим рівнем тривожності знизився до 14,2 %. Середній рівень тривожності у 42,8 % спостережених молодшого шкільного віку. Молодших школярів з низьким рівнем тривожності 42,8 %. Непараметричний Т-критерій Вілкоксона (для пов'язаних вибірок) становить $p=0,03$. При порівняльному аналізі показників тривожності (Карта спостереження) після психокорекції в експериментальній групі були отримані наступні результати: статистично значущі відмінності, отримані за показниками високий, середній та низький рівні знаходяться в зоні значущості ($p \leq 0,05$), що означає статистичну значимість результатів.

За результатами повторного дослідження, проведеного з використанням проєктивної методики «Неіснуюча тварина», відсоток молодших школярів ВПО з високим рівнем тривожності знизився до 14,2 %. Середній рівень тривожності у 57,1 % дітей молодшого шкільного віку. Молодших школярів з низьким рівнем тривожності 28,5 %. Показники агресивності дітей з високим рівнем становлять 28,5%, дітей з середнім рівнем 57,1 %, а з низьким рівнем 14,2 %.

Порівняльні результати первинної та повторної діагностики новоприбулих дітей ВПО за допомогою методик на агресивність, представлені у таблиці 4.

Результати повторної діагностики дітей ВПО за допомогою методик на агресивність: «Критерії агресивної дитини» та «Неіснуюча тварина (показники агресивності)» демонструють нижчі показники ніж при первинній діагностиці.

У таблиці 5 представлені порівняльні результати первинної і повторної діагностики новоприбулих дітей ВПО за допомогою методик на тривожність.

Порівняльний аналіз результатів первинної і повторної діагностики дітей ВПО за допомогою методик на тривожність: «Експертне опитування батьків», «Карта спостереження», «Неіснуюча тварина (показники тривожності)» демонструють нижчі показники, ніж при первинній діагностиці.

Обговорення результатів дослідження та висновки. У дітей внутрішньо переміщених сімей виникають психологічні проблеми, які проявляються: порушенням психоемоційного здоров'я (порушенням спілкування

Таблиця 4

**Порівняння результатів до корекції та після повторної діагностики дітей ВПО
за допомогою методик на агресивність**

Учні	Рік прибуття	1 методика Анкетування батьків агресивність			2 методика Неіснуюча тварина		
		В	С	Н	Показники Агресивності		
					В	С	Н
Новоприбулі <u>до корекції</u> 7 учнів	2021 рік	2	5	0	4	2	1
		28,5%	71,4%	0%	57,1%	28,5%	14,2%
Новоприбулі <u>після корекції</u> 7 учнів	2021 рік	1	4	2	2	4	1
		14,2%	57,1%	28,5%	28,5%	57,1%	14,2%

Таблиця 5

**Порівняння результатів до корекції та після повторної діагностики дітей ВПО
за допомогою методик на тривожність**

Учні	Рік прибуття	Опитування батьків тривожність			Карта спостереження			Неіснуюча тварина		
		В	С	Н	В	С	Н	Показники тривожності		
								В	С	Н
Новоприбулі <u>до корекції</u> 7 учнів	2021 рік	3	4	0	4	3	0	4	3	0
		42,8%	57,1%	0%	57,1%	42,8%	0%	57,1%	42,8%	0%
Новоприбулі <u>після корекції</u> 7 учнів	2021 рік	2	3	2	1	3	3	1	4	2
		28,5%	42,8%	28,5%	14,2%	42,8%	42,8%	14,2%	57,1%	28,5%

з оточуючими; виникнення дратівливості, агресії, тривоги, демонстративності, плаксивості, недовіри до інших; виникнення самотності, емоційного відчуження, віддаленість, замкнутість і неповноцінність). Це викликає проблеми у спілкуванні (відсутність адекватних соціальних та комунікативних навичок, страх і недовіра чи агресія та дратівливість до інших, можлива надмірна залежність від думок інших, небажання брати участь у спілкуванні, втрата дорослого розуміння);

– порушення сімейних стосунків, коли зміни в соціальній ситуації та сімейних обов'язках часто змушують дітей та підлітків приміряти проблеми дорослих (до яких вони можуть бути не готові); – ускладненість процесу ресоціалізації та якості навчання (порушення шкільної дисципліни, виникнення труднощів у навчанні), що ускладнює формування особистості [1; 14; 15]. Розлади спілкування, кризи та психологічні травми створюють подальші перешкоди для успішної ресоціалізації та швидкої адаптації до нових умов. Це вимагає певної психологічної роботи з усіма суб'єктами цього взаємозв'язку; якість такої роботи, організація та реалізація психологічної, педагогічної та соціально-психологічної допомоги залежить від ряду факторів: соціальних, еконо-

мічних і психологічних.

Емпіричне дослідження психоемоційного стану, рівня агресії і тривожності у внутрішньо перемішених дітей молодшого шкільного віку показало, що майже всі показники тривожності і агресії знаходяться на середньому рівні, тобто більша частина досліджуваних мають тенденцію до проблем з емоційним станом.

Аналіз вивчення змін показників в одній і тій же вибірці досліджуваних (до та після психокорекції) виконувався за допомогою Т-критерію Вілкоксона для пов'язаних вибірок, по трьом методикам на агресивність та тривожність: анкетування «Критерії агресивної дитини» Г.П. Лаврентьевої, Т.М. Титаренко, де статистична значимість статистично не доведена, спостерігається лише тенденція до покращення анкетування «Метод експертного опитування батьків та педагогів»; методика «Карта спостереження», мають результати статистично значущі.

Після проведення корекційної роботи серед дітей з високими показниками тривожності та агресії, була проведена повторна діагностика, яка показала тенденцію до покращення результатів. Тому є доцільним продовжувати заняття для досягнення результату.

Отже, практичне значення дослідження

полягає у тому, що одержані результати дослідження можна використовувати в практичній роботі шкільних психологів, а саме: розроблену та апробовану психокорекційну програму роботи практичних психологів з психоемоційними порушеннями у внутрішньо переміщених молодших школярів, а також, діагностичні методи для виявлення групи ризику – дітей молодшого шкільного віку з емоційними порушеннями, а саме підкості осіб з психоемоційними порушеннями.

вищеною тривожністю, агресією та низьким рівнем адаптації з метою соціально-психологічної підтримки.

Визначення перспектив подальшої розробки обраної проблематики: полягає у продовженні даної роботи на базі вибірки дітей підліткового віку з використанням нових психодіагностичних методик за віком та нової розробки корекційного впливу арт-терапії на формування психологічно – емоційної стій-

Література:

1. Андрєєнкова В.Л., Бандурка І.О., Бочкор Н.П. Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту : навч.-метод. посіб. Київ : Україна, 2015. 175 с.
2. Горностаї П.П., Титаренко Т.М. Психологія особистості: Словник довідник. Київ : Рута, 2001. 320 с.
3. Завацька Н.Є. Соціокультурні та психологічні аспекти адаптації особистості в сучасному соціумі : монографія / ред. Н. Є. Завацька. Луганськ : СНУ імені В. Даля, 2012. 320 с.
4. Изард К.Э. Психология эмоций. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 79 с.
5. Корольчук М. С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності у звичайних та екстремальних умовах. Київ : Ніка-Центр, 2006. 580 с.
6. Мельник Л.А. Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми зі Сходу України : посібник для практиків соціальної сфери / ред. Л.С. Волинець. Київ : Калита, 2015. 72 с.
7. Мэй Р. Смысл тревоги. пер.: М.И. Заваслова, А.И. Сибуринной. Москва : Класс, 2001. 240 с.
8. Немов Р.С. Психология. Минск : ВЛАДОС, 2001. 631 с.
9. Прихожан А.М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. Воронеж : МОДЭК, 2000. 304 с.
10. Прихожан А.М. Психология тревожности. СПб. : Питер, 2007. 192 с..
11. Слюсаревський М.М. Психологія міграції. Київ : Талком, 2018. 360 с.
12. Фрейд З. Истерия и страх. Архангельск : Правда Севера, 2006. 358 с..
13. Эрикссон Э.Г. Детство и общество. СПб. : АСТ, 1996. 592 с.
14. Юл У., Уильямс Рут М. Стратегия вмешательства при психических травмах, возникших вследствие масштабных катастроф. Детская и подростковая психотерапия : сборник / ред. Д. Лейнн, З. Миллер. СПб. : Питер, 2001. 448 с.
15. Symonenko S. Psychological Condition for Corrections and Optimization of Personal Development of Adolescents with Depressive Disorders. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*, 12(3), 25–43. (2021) (co-authored).

References:

1. Andriienkova, V.L., Bandurka, I.O. & Bochkor N.P. (2015). *Sotsialno-pedahohichna ta psykholohichna dopomoha sim'iam z ditmy v period viiskovoho konfliktu [Socio-pedagogical and psychological assistance to families with children during the military conflict]*. Kyiv : Ukraina [in Ukrainian].
2. Hornostai, P.P., Tytarenko, T.M. (2001). *Psykholohiia osobystosti: Slovnyk dovidnyk [Personality Psychology: A Handbook of Vocabulary]*. Kyiv : Ruta [in Ukrainian].
3. Zavatska, N.Ye. (2012). *Sotsiokulturni ta psykholohichni aspekty adaptatsii osobystosti v suchasnomu sotsiumi [Sociocultural and psychological aspects of personality adaptation in modern society]*. N. Ye. Zavatska (Ed.). Luhansk : SNU imeni V. Dalia [in Ukrainian].
4. Izard, K.E. (2000). *Psihologiya emocij [Psychology of emotions]*. St. Petersburg : Piter [in Russian].
5. Korolchuk, M.S. (2006). *Sotsialno-psykholohichne zabezpechennia diialnosti u zvychaynykh ta ekstremalnykh umovakh [Socio-psychological support of activity in ordinary and extreme conditions]*. Kyiv : Nika-Tsentr [in Ukrainian].
6. Melnyk, L.A. (2015). *Psykhosotsialna dopomoha vnutrishno peremishchenym ditiam, yikhnim batkam ta sim'iam z ditmy zi Skhodu Ukrainy [Psychosocial assistance to internally displaced children, their parents and families with children from the East of Ukraine]*. L. S. Volynets (Ed.). Kyiv : Kalyta [in Ukrainian].
7. Mej, R. (2001). *Smysl trevogi [The meaning of anxiety]*. Moscow : Klass [in Russian].
8. Nemov, R.S. (2001). *Psihologiya [Psychology]*. Minsk : VLADOS [in Russian].
9. Prihozhan, A.M. (2000). *Trevozhnost' u detej i podrostkov: psihologicheskaya priroda i vozrastnaya dinamika [Anxiety in children and adolescents: psychological nature and age dynamics]*. Voronezh : MODEK

[in Russian].

10. Prihozhan, A.M. (2007). *Psihologiya trevozhnosti [Psychology of anxiety]*. St. Petersburg : Piter [in Russian].

11. Sliusarevskiy, M.M. (2018). *Psykhologhiia mihratsii [Psychology of migration]*. Kyiv : Talkom [in Ukrainian].

12. Frejd, Z. (2006). *Isteriya i strah [Hysteria and fear]*. Arhangel'sk : Pravda Severa [in Russian].

13. Erikson, E.G. (1996). *Detstvo i obshchestvo [Childhood and society]*. St. Petersburg : AST [in Russian].

14. Yul, U., Uil'yams Rut M. (2001). *Strategiya vmeshatel'stva pri psihicheskikh travmah, vznikshih v sledstviy masshtabnih katastrof. Detskaya i podrostkovaya psihoterapiya [Intervention strategy for mental trauma resulting from large-scale catastrophes. Child and adolescent psychotherapy]*. D. Lejnn, Z. Miller (Eds.). St. Petersburg : Piter [in Russian].

15. Symonenko S. Psychological Condition for Corrections and Optimization of Personal Development of Adolescents with Depressive Disorders. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*, 12(3), 25–43.(2021) (co-authored).